

ÜKS NSV LIIDU REPRESSIOONIDE SÜSTEMATISEERIMISE VÕIMALUS*

AIVAR NIGLAS

Sissejuhatus

Riiklik sund oli üks tähtsamaid NSV Liidu valitsemise abinõusid. Kõige intensiivsemalt kasutati seda Jossif Stalini valitsemise ajal, kuid see oli tähtsal kohal ka enne seda ja pärast tema surma.

Ajaloolaste tähelepanu pälvib eeskätt inimeste õigusi ja vabadusi kõige rohkem piiranud sunni tagamise vahendite kasutamine: surmamõistmine, vangistus ja asumisele saatmine. Traditsiooniliselt on nii karmide vahendite kasutamist reguleeritud karistusõigusega.¹ NSV Liidus kasutati sunnivahendeid ka õigusväliselt, omaenda seaduste vastaselt, neid „mittekaristuslike meetmete“ formuleeringute taha peites. Ilmselt sellepärast on ajalookirjanduses ja ka õigusloomes kasutusele võetud karistamist vähem rõhutavad ning sunnivahendite kasutamist natuke terviklikumalt määratleda püüdvad terminid: poliitilised, kohtuvälised, kohtulikud ja õigusvastased repressioonid; massirepressioonid, terror jne.

Lähemal vaatlusel osutuvad need aga umbmäärastruktsioonideks ja raskesti piiritletavateks. Nad on kas hinnanguliselt, ei ole piisavalt ülevaatlikud, ei arvesta kõiki olulisi sunni tagamise valdkondi või jätvavad osa isikute grupe välja. Paljud neist piirduvad objekti kaheks jaotamisega ega paku mingit terviklikku raamistikku repressioonide süstematiseerimiseks. Nende abil pole võimalik repressioone süstematiseerida ega erinevaid repressioonide grupe piisava selgusega eristada. Kas või näiteks gruppide suuruse kindlaksmääramise eesmärgil. Millised on poliitilistel põhjustel repressioonide hulga määramise kriteeriumid? Kust läheb massilise ja mittemassilise repressiooni piir? Kui kohtulikke repressioone saab määratleda kohtuteks nimetatud institutsioonide kaudu, siis kust algas ja kus lõppes kohtuvälise repressioon? Kas repressioonid, mis ei olnud õigusvastased, olid õiguslikud jne.? Neile küsimustele on raske või kohati isegi võimatu vastata.

Käesolev artikkel pakub ühe, *õiguslikult* aluselt lähtuva süstematiseerimise võimaluse. *Õiguse* all pean silmas *õigust* demokraatliku õigusriigi mõttes. *Õigust* on vaja, sest *õiguse* formaalsete tunnustega NSV Liidu õigust kasutati viigilehena NSV Liidus aset leidnud vägivalda õigustamiseks ja varjamiseks. Artikkel keskendub kõige repressiivsematele, karistusliku iseloomuga sunni tagamise vahenditele.

Riiklikud sunnivahendid

NSV Liidu õigusteooria eristas kolme tüüpi riiklikke sunnivahendeid: vastutusvahendid, ennetusvahendid ja tõkestusvahendid.

* Artikkel on valminud ETF-i grandi 7523 raames. Avaldatud ajakirjas Tuna nr. 4/2011, lk. 61–78.

¹ Karistusõiguse nimetust kasutatakse tänapäeva Eesti õigussüsteemis. NSV Liidus nimetati seda valdkonda kriminaalõiguseks. Artiklis kasutatakse neid sünonüümideks.

1) Vastutusvahendeid eristas ülejäänud vahenditest peamiselt asjaolu, et neid kohaldati tagantjärele, pärast õigusrikkumise toimepanemist. Vastutusvahendid jaotati varalisteks (kahju hüvitamine) ja karistuslikeks. Viimased jagunesid omakorda kriminaal-, administratiiv-, distsiplinaar- ja protsessuaalkaristusteks. Karistuse raskus väljendus õigusrikkujale põhjustatud **kadudes ja kitsendustes** ehk selles, mida karistus õigusrikkujale realselt kaasa tõi: elu kaotuse (surmanuhtlus), isikliku vabaduse kaotuse (vabadusekaotus), elukohavaliku vabaduse piiramise (asumiskaristused), varalise sfääri piiramise (rahatrav ja vara konfiskeerimine) jne. Kriminaalkaristuste puhul olid isikule põhjustatud kaod ja kitsendused ülejäänud karistustega võrreldes suuremad.

2) Ennetusvahendeid kohaldati ühiskonnaohtliku ründe reaalse ja konkreetse ohu korral, selle ohu tegelikkuseks muutumise takistamiseks. Näiteks kuulusid ennetusvahendite hulka protsessuaalsed tõkendid süüdlase uurimisorganitesse ja kohtusse ilmumise kindlustamiseks, nakkushaigete sundravile saatmiseks jne.

3) Tõkestusvahendeid kohaldati siis, kui ühiskonnaohtlikkus oli muutumas reaalsuseks ning toimus rünne. Tõkestusvahendite eesmärgiks oli ründe lõpuleviimise takistamine.²

Siinse teema peatähelepanu on pööratud kriminaalkaristuslikele vastutusvahenditele, millega seoses vajavad selgitamist **karistuse** ja **repressiooni** mõisted. Õigusrikkumise mõttes võib karistuse mõistet analüüsida mitmeti. Ühe määratluse järgi koosneb see formaalõiguslikust küljest ehk normides karistustena sätestatud õigusjärelmitest ning sisulisest küljest ehk süüdimõistetule süüteo eest kohaldatavast minetusest, millega riik kahjustab isiku põhiseaduslikku seisundit ning väljendab avaliku väärtusotsusena sotsiaaleetilist hukkamõistu ja sunnib isikut oma teo eest vastutama (paneab talle kohustuse taluda oma teoga kaasnevaid negatiivseid tagajärgi ehk sanktsioone).³ NSV Liidu kriminaalõigusteooria järgi oli karistus „õigusliku vastutuse vahendite hulka kuuluv, kuriteo toimepanemise eest süüdimõistetule suhtes kohtuotsuse alusel kohaldatav riikliku sunni vahend. Ta põhjustab süüdimõistetule teatavaid kadusid või kitsendusi ja väljendab säärasel viisil kuriteo eitavat hinnangut ning süüdimõistetule juriidilist ja seega ka poliitilis-moraalset hukkamõistmist kooskõlas toimepandud kuriteo ühiskonnaohtlikkuse ja selle toimepanija süüga. Karistuse eesmärgiks on repressioon toimepandud kuriteo eest, samuti süüdimõistetule parandamine ja ümberkasvatamine ning tema enda kui ka muude isikute uute kuritegude toimepanemise ärahoidmine.”⁴

Seega pole õigusrikkumise ega NSV Liidu õiguse karistuse mõistetel suurt vahet selles mõttes, et mõlemad jagavad karistuse mõiste õigusfilosoofilises plaanis mitmeks osaks: eesmärkide järgi „sotsiaaleetiliseks” või „poliitilis-moraalseks” hukkamõistuks, uute kuritegude ärahoidmiseks, ning karistuse reaalseid tagajärgi näitavateks „kitsendusteks ja kadudeks” ehk „minetusteks”. Repressiooni mõistega peetakse silmas karistuse sisu, seda mida NSV Liidu karistusõiguses kadudeks ja kitsendusteks nimetati ja mis tänapäeva Eesti karistusõiguses on asendatud terminiga **minetused**. Mida suuremad on minetused ning mida kauem nad kestavad, seda repressiivsemad nad on. Seega ei ole karistus ja repressioon sünonüümid.⁵

² I. Rebane. Nõukogude kriminaalõigus. Üldosa. Õpetus karistusest. I osa. Tartu, 1971, lk. 17–21, 26.

³ J. Sootak. Sanktsiooniõigus. Tallinn, 2007, lk. 74.

⁴ I. Rebane. Nõukogude kriminaalõigus, lk. 3.

⁵ Samas, lk. 26–27.

Õigusriigis on repressiooni mõiste karistuse mõiste osa. Represseerida võib ainult õigusnormis kuritegudena määratletud tegude eest, seaduslike vastutusvahendite abil ja kohtu korras (jättes kõrvale vähem repressiivsed ja kohtuväliselt kohaldatavad distsiplinaar- jm. karistused). Seevastu NSV Liidus väljus repressioon karistuse mõiste raamidest ja ühtlasi ka õigusest selle õigusriiklikus tähenduses. Karistustele omaseid minetusi hakati kohtuväliselt kohaldama ka tegu mittesooritanud isikutele, rääkimata teo kuriteona määratlemise vajakajäämisest. Teota represseerimist lubasid ka NSV Liidu õigusnormid (kuni 1958. aastani), ehkki piiratud, sotsiaalselt ohtlike isikute suhtes.⁶ Tegelikult represseeriti teota ka teisi gruppe ja üldiste grupitunnuste kõrval sai represseerimise põhjuseks võimuvastase või võimule mitte sobiva tegevuse ärahoidmine. Seetõttu võib NSV Liidu puhul rääkida piiride kadumisest vastutus- ja ülejäänud riiklike sunnivahendite, karistuslike ja mittekaristuslike vahendite, kuriteo ja selle välise ala vahel.

Repressiooni mõiste karistuse sisule rõhuv tähendus aitab kõrvaldada karistuse mõistest tulenevad formaalsed tõkked, mis käsitlevad karistusena ainult õigusnormides karistustena määratletud meetmed. Seega hõlmab NSV Liidu kohta kasutatav repressiooni mõiste kõiki meetmeid, millega põhjustati kriminaalkaristustele vastanud minetusi. Karistuse ja repressiooni eristamiseks, mis on ka oluline, nimetagem karistusteks ainult NSV Liidu kriminaalõigusnormides karistustena määratletud meetmeid ja karistamiseks nende meetmete kohaldamist. Nii et kui teoreetiliselt peaks repressioon olema karistuse mõiste osa, siis NSV Liidu puhul on olukord vastupidine – repressioon on üldmõiste ja karistus osamõiste. Represseerimise sõna kohasust näitab ka asjaolu, et sellega saab tähistada kohtuvälist karistamist ja karistuselaadsete meetmete kohaldamist, kuna kohtumõistmise alla paigutub ainult õigusnormides kohtutena määratletud institutsioonide tegevus.

Ilmselt just nendel põhjustel võeti repressiooni sõna 1980-ndate aastate lõpus laiemalt kasutusele. Ka tänapäeval on represseerimise mõiste NSV Liidu kohta tarvitamiseks igati omal kohal ning see kuulub käesoleva artikli olulisemate mõistete hulka.

Repressiooni mõiste täpsustamisest süstematiseerimiseks ainuüksi ei piisa.

⁶ Sotsiaalselt ohtlike isikute kategooriasse kuulusid peamiselt „eksploataatorilike klasside” esindajad: Vene impeeriumi aegsete ettevõtete omanikud, pankurid, poliitikud, aadlikud, vangivalvurid, politseinikud jne., pärast NEP-i (*Novaja ekonomičeskaja politika*) ajastu lõppu ka NEP-i aegsed ettevõtjad. See ühtis osaliselt 1920-ndatel aastatel põhiseadusega valimisõigusest ilma jäetud isikute grupiga (nn. *lišency* – ilmajäetud, kelle võib paigutada normatiivselt, kuid teota represseeritute hulka. Uute territooriumite vallutamisel muutusid sealsed „eksploataatorilike klasside” esindajad samuti potentsiaalseteks repressiooni objektideks. Sotsiaalselt ohtlik element oli kõige kasutatavam nimetus, mille kõrval, eeskätt õigusnormides, kasutati ka ühiskonnaohtliku elemendi nimetust. Ühiskonnaohtlikkuse kriteeriume normides ei sätestatud. Ka puuduvad andmed selle tegemise kohta mõnes muus allikas. Ühiskonnaohtlikuks kuulutamiseks polnud vaja eelnevalt mingit kuritegu sooritada. Kohtul oli ühiskonnaohtlikuks kuulutamise ja asumisele saatmise õigus ka õigeaegselt kohtuotsuse korral.

Õigusriigi õigus versus NSV Liidu õigus

Vastust vajab veel üks põhimõtteline küsimus. Kuivõrd üldse ühildub *õigus* NSV Liidu õigusega? NSV Liit ei olnud õigusriik, mida näitas ainuüksi võimude lahususe puudumine. Võim koondus väikese grupi isikute kätte. Võimulolijad lasid koostada endale sobivad õigusnormid ja neid õigusteoreetilises kirjanduses sobivalt põhjendada. Norme võidi täita, aga sellest loobuti, kui see valitsemist segama hakkas. Nendes tingimustes kaotasid ka õiguslikud mõisted oma tegeliku sisu. Kohus ja kohtunik polnud sõltumatud ega mõistnud kohut, vaid täitsid võimuaparaadi osana võimulolijate korraldusi; seadusel puudus seaduse jõud õigusriigi mõttes jne. Karistuse ja kuriteo mõistesisu moonutamisest oli juba eespool juttu.⁷ Mingisugusest erilisest „sotsialistlikust õigusest” või NSV Liidu õigusest ei saa siin üldse rääkida.

NSV Liidus õiguseks nimetatud valdkond toetus Rooma õigusele baseeruvale Euroopa õigustraditsioonile, seda moonutades ja teatud olulisi elemente välja jättes. NSV Liidu kriminaalõiguse otsesteks eeskujudeks olid 18.–19. saj. Euroopas tekkinud kriminaalõiguse positivistlik ja sotsioloogiline koolkond.⁸ Ka Vene impeeriumi kriminaalõigus toetus Euroopa õigustraditsioonile ja niisamuti see osa Vene impeeriumi kriminaalõigusest, mille enamused üle võtsid. NSV Liidu õiguse erilisust rõhutati ideoloogilistel põhjustel vaid NSV Liidus endas, osana kapitalistliku ja kommunistliku riigikorra vastandamisest. Õigusriigi positsioonilt ja õigusriigi mõistetega NSV Liidu õiguskorra analüüsimisel ja kirjeldamisel tekib NSV Liidu õiguse ja õigusriigi õiguse samastamise oht. Seda saab vältida nende kunstliku kokkusobitamise rõhutamisega. Et seda paremini markeerida, nimetan seda **tähenduste võrdsustamise meetodiks**. See pole meetod praktilise kasutatavuse mõttes, kuna ei kujuta endast mingit konkreetsete analüüsimise ja võrdlemise abinõude kogumit. See tähistab põhimõttelist *õiguse* ja NSV Liidu õiguse vahelist erinevust. Meetod näitab, et NSV Liidu õiguse samastamine *õigusega* ei toimu sisulise sarnasuse pinnalt ja loomulikult teel, vaid et see on kunstlik konstruktsioon. Samastamine toimub formaalsete tunnuste abil. *Õigus* kui terviklik, vabalt arenev süsteem annab meile süsteemse lähtealuse ja ühtlasi ka mõisteaparatuuri NSV Liidu õigusest välja jäetud või moonutatud valdkondade katmiseks. NSV Liidu enda õigust, *õiguse* moonutamise tõttu, selleks lähtealuseks võtta ei saa. See tähendaks moonutuste heakskiitmist. *Õigust*, sh. *õiguse* mõisteid ei kasuta me niivõrd NSV Liidus õiguseks nimetatud valdkonna funktsioneerimise selgitamiseks, kuivõrd selgitamaks, kuidas see mitteõigusriiklikult funktsioneeris.

Pikemat analüüsi vajab üks levinumaid represioonide jaotamise mooduseid.

Poliitiline ja mittepoliitiline represioon?

Olgu kohe öeldud, et poliitilisus pole NSV Liidu represioonide süstematiseerimise alusena eriti hea määratlus. See on umbmäärane, selge sisuta ja laialivalguva tähendusega termin, mida sellest hoolimata sageli kasutatakse. Pole olemas üldtunnustatud poliitilise represiooni definitsiooni ja pole ka selge, miks üldse peab represioone nii jaotama.

⁷ NSV Liidu õigusteoorias hakkasid karistuse ja kuriteo mõisted nende klassikalistele tähendustele lähenema juba Stalini valitsemise ajal ning omandasid need pärast uute kriminaalõiguse alusseaduste kehtestamist 1958. a. Probleemi olemust see siiski ei muuda.

⁸ J. Sootak. Veritasust kriminaalteraapiani. Tallinn, 1998, lk. 254–255.

NSV Liidu nii-öelda ametlikus keeles ei kasutatud sõna „poliitiline“ abil kuritegude poliitilisteks ja mittepoliitilisteks jagamist kuigi tihti. Kriminaalõiguse normikeel ei tunnistanud seda üldse ning repressiivsüsteemi dokumentides leidis seda harva. Eelistati kuriteokoosseisude lühendatud nimetusi.

Põhjuseid, miks poliitilise repressiooni mõistet tänapäeva ajalookirjanduses sageli kasutatakse, tuleb otsida mujalt. Tõenäoliselt on põhjuseks 1980-ndate lõpus ja 1990-ndate aastate alguses antud NSV Liidu normatiivaktid, eelkõige 1991. a. Vene NFSV seadus „Poliitiliste represioonide ohvrite rehabiliteerimisest”.⁹ Seadus kehtib Venemaal muudetult tänapäevani.

Täpset seletust seadusest siiski otsida ei tasu. Selgituse sarnane koht asub §-s 1: „**Poliitilisteks represioonideks** tunnistatakse **poliitilistel motiividel** rakendatud riiklikud sunniabinõud [– – –].” See on kõik. Järgnev loetelu, mis sisaldab rangeimaid NSV Liidu karistusliike ja kõiki kohut mõistnud institutsioone, on liiga kõikehõlmav, et seda võiks pidada poliitilise repressiooni mõiste selgituseks. Seletus, et poliitiline repressioon on poliitilise loomuga sunniabinõu, ei ava mõistet rohkem. Poliitilise motiivi tõlgendamise jätab seadus kohtute ja prokuratuuri hooleks ning seda, mis on ja mis ei ole poliitiline antud seaduse mõttes, võiks näidata vaid seaduse kohaldamise praktika.¹⁰

Kui püüda poliitilist repressiooni kuidagi lahti mõtestada, siis peaks see kindlasti sisaldama võimuvastasuse mõtet, kuid mitte võimuvastase teo mõtet, kuna NSV Liidus repressiooni ka ilma teota. Juba ainuüksi see piirab selge sõnastamise võimalusi. Veelgi suuremaks takistuseks saab asjaolu, et NSV Liidu puhul pole lihtne eristada võimuvastasust muust vastasusest, kuna režiim tunnistas ainult ühte ideoloogiat ja kontrollis ühiskonda totaalset. Nii oli iga tegu või tegematajätmine režiimi jaoks võimuvastane.

Poliitilise repressiooni mõistel on kaks varjatud ning siiani eristamata ja teadvustamata tähendust.

1) Aluseta, põhjendamata, õigustamatu, ebaõiglase, lubamatu, vale jne. tegevuse tähendus, mida nimetan edaspidi kokkuvõtvalt **õigustamatuks represiooniks** või **õigustamatuks tegevuseks**. Kasutan seda ajutise, neutraalse ja väga üldise terminina, teiste terminite selgitamiseks, et vältida poliitilise repressiooni ja õiguse varjundiga sõnade kasutamist.

Kõige selgemini väljendab seda Vene Föderatsiooni nn. rehabiliteerimise seadus, mis näeb ette osa NSV Liidus repressiooniga isikute repressioonimeetmete tühistamise ehk rehabiliteerimise ning teatud tingimustel ka kannatuste hüvitamise. Mitterehabiteeritud jäävad järelikult

⁹ <http://www.memo.ru/rehabilitate/laws/2004/rea-law4.htm>. 1. juuni 2011.

¹⁰ Seadusel on veel kaks olulist puudust: 1) see välistab „piisava tõestatuse korral” teatud kuritegude eest karistatud isikute rehabiliteerimise isegi siis, kui neid repressiooni kohtuväliselt (§4). Sellised repressioonijuhtumid oleksid õiguse seisukohalt õigustühised ega vajaks isegi eraldi rehabiliteerimise otsust; 2) teiste seas ei kuulu rehabiliteerimisele „sõjakuritegude, rahuvastaste kuritegude, inimsusevastaste kuritegude ja õigusemõistmisvastaste kuritegude” eest karistatud isikud. Pealtnäha õiglane säte, ent tänapäeva Venemaal, kus välditakse NSV Liidus nimetatud kuritegusid sooritavate isikute vastutusele võtmist, aitab seadus vastutuse vältimisele kaasa. Korrektna, õigusriigist lähtuv NSV Liidu represioonide hindamine nõuaks, süüdistuse sisust sõltumata, kõigi *mitteõiguslike* repressiooniotsuste tühistamist ning aegumatute kuritegude suhtes uute kohtuasjade algatamist. Mainitud kuritegude eest karistatud isikute otsuste tühistamine ning uute kriminaalasjade algatamine tooks aga päevakorda NSV Liidu eksisteerimise ajal mitte karistatud, kuid samasuguste kuritegude sooritamise kahtlustega isikute suhtes uurimise algatamise vajaduse.

õigustatult represserituteks. Kõikide NSV Liidu järglasriikide ja endiste sõltlasriikide rehabiliteerimise seadustes¹¹ poliitilise repressiooni mõistet ei kasutata, kuid et need näevad ette vaid osa repressiooniotsuste tühistamise või NSV Liidu represioonide tõttu kannatanud isikute gruppide kindlaksmääramise, on represioonide õigustatuks ja õigustamatuks jaotamine ka neis olemas.¹²

Erandiks on Saksamaa seadus, mis seab poliitilise asemel esiplaanile otsuse õiguslikkuse: „Saksa riikliku kohtu poolt [Lääne- ja Ida Saksamaa – A. N.] ühinemislepingu 3. artiklis mainitud piirkonnas (ühinevas piirkonnas) perioodil 8. maist 1945 kuni 2 oktoobrini 1990 tehtud karistusõiguslik otsus tuleb vastava taotluse alusel tunnistada õigusriigivastaseks ja tühistada, kui see ei ole kooskõlas olulisemate õigusriiklike vabaduspõhimõtetega, eriti kui otsus teenis poliitilisi eesmärke; see puudutab reeglina järgmiste aktide alusel karistamisi: [– – –].”¹³

Seega on Saksamaa seaduse objektideks kõik seaduses sätestatud perioodil ja territooriumil tehtud kohtuotsused.

Ajaloolases kirjanduses nii selgeid piire ei tõmmata. Repressioonide õigustatuks/õigustamatuks lugemine eksisteerib vaikumisi, eeskätt teatud gruppidele

¹¹ Rehabiliteerimise seaduste all pean silmas „nõukogudeaegsete” represserimisotsuste tühistamiseks antud õigusakte väga üldises mõttes, vältimaks aktide täispikkade nimetuste väljakirjutamist. Rehabiliteerimise sõna hakati repressiooniotsuste tühistamise tähenduses kasutama NSV Liidus ning kasutatakse sel moel siiani endise NSV Liidu järglas- ja sõltlasriikides. „Nõukogude õiguse” mõjukus on siiski erinev. Eestis ja Saksa Demokraatliku Vabariigi (SDV) mõjul ka tänapäeva Saksamaal, tarvitatakse seda peamiselt NSV Liidu ja SDV aegsete represserimisotsuste tühistamiste kohta. Eesti õiguses kasutatakse seda vähesel määral Kriminaalmenetluse seadustikus (§-d 199, 274). Tänapäeva Venemaa õigus on selle aga täiesti üle võtnud ning käsitleb rehabiliteerimist kriminaalprotsessiõiguse ühe instituudina.

¹² See ei ole siiski kõikehõlmav üldistus, sest endiste NSV Liidu sõltlasriikide (v. a. SDV kohta kehtiv Saksamaa Liitvabariigi seadus) seaduste sisuga polnud võimalik keelebarjääri tõttu tutvuda. Eesti seadus (2004) asub aadressil <https://www.riigiteataja.ee/akt/13318677> ning Läti (1995) ja Leedu (1997) seaduse venekeelsed tõlked aadressidel <http://www.memo.ru/rehabilitate/resp/latv.htm> ja http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=312308. Õigupoolest polegi need rehabiliteerimise seadused, kuna nende eesmärgiks pole NSV Liidu repressiooniotsuste tühistamine. Seadustega määratakse (ühe eesmärgina) kindlaks kommunistliku ja natsistliku režiimi käes kannatanud isikute grupid. Läti ja Leedu seadused määratlevad poliitilistel põhjustel represserimise mõiste selle staatusega isikute gruppide loetlemise kaudu. Mõistet ennast ei defineerita. Eesti seadus poliitilise repressiooni mõistet ei kasuta. Samas on Eestis kehtima jäänud ka 19. veebruari 1992. a. „Kohtuväliselt represseritud ja alusetult süüdi mõistetud isikute seadus” ja selle 23. novembri 1993. a. täiendamise ja muutmise seadus (RT 1992, nr. 7, 103; 1993, nr. 76, 1128), mis samuti ei kasuta poliitilise repressiooni mõistet, kuid seavad eesmärgiks NSV Liidu repressiooniotsuste tühistamise. Seadustes on loetletud ka tühistatavad Vene NFSV ja Eesti NSV kriminaalkodeksite paragrahvid. Võrreldes 2004. a. seadusega, asuvad viimati mainitud seadused õigusriigi ideest kaugemal, sest Eesti Vabariik kui õigusriik, kes loeb enda NSV Liiduga ühendamise õigustühiseks, ei peaks endale võtma NSV Liidu kui mitteõigusriigi represserimisotsuste tühistamise kohustust. Teiste endiste NSV Liidu liiduvabariikide seadused on tugevate Vene Föderatsiooni rehabiliteerimise seaduse (mis on sisuliselt 1991. a. Vene NFSV rehabiliteerimise seadus) mõjudega ja sellest tulenevalt seavad eesmärgiks NSV Liidu repressiooniotsuste tühistamise repressioonide poliitilistest põhjustest lähtuvalt. Seaduste tekstid on publitseeritud kogumikus: General’ naja Prokuratura RF. Sbornik zakonodatel’ nyx i normativnyx aktov o reabilitacii žertv političeskix repressii. II osa. Kursk, 1999, lk. 108–122 ning samuti leitavad aadressil <http://www.memo.ru/rehabilitate/index.htm> (v. a. Tadžikistan).

¹³ Gesetz über die Rehabilitierung und Entschädigung von Opfern rechtsstaatswidriger Strafverfolgungsmaßnahmen im Beitrittsgebiet (Strafrechtliches Rehabilitierungsgesetz – StrRehaG) 29.10.1992. <http://www.gesetze-im-internet.de/strrehag/BJNR118140992.html>. 1. juuni 2011.

(massilised hukkamised, kontrrevolutsioonilised kuriteod, kohtuväliste institutsioonide poolt asumisele saatmised jne.) suurema tähelepanu pööramise ja represseeritute „krimkadeks” ning „poliitilisteks” jaotamise kaudu.

John Arch Getty, Gabor Tamas Rittersporn ja Viktor Zemskov (1993): „Sellest seisukohast lähtuvalt pole režiimipoolsel *poliitiliste* ja *mittepoliitiliste* karistatute eristamisel erilist tähtsust. Kuigi me oleme valmis tunnistama laia tähendusega Stalinliku *kontrrevolutsioonilise* kuriteo definitsiooni või samasugust, kõikide Stalini-aegsete kuritegude poliitilisteks liigitamise tendentsi Läänes (ka neid, mis on kuriteod igas ühiskonnas), peaksime me leidma võimaluse tavalise kriminaalsuse eristamiseks ehtsast süsteemivastasusest, nagu ka ülejäänud põhjustest, mis töid kaasa karistusliku represiooni.”¹⁴

Anne Appelbaum (2003): „Kui poliitvangid polnud tingimata poliitilised, siis ka valdav enamik kriminaalvangidest ei olnud tegelikult kriminaalid. Ehkki seal oli ka elukutselisi kurjategijaid ja sõja-aastatel ka ehtsaid sõjakurjategijaid ja natsidega koostöö tegijaid, oli enamik ülejäänuid mõistetud süüdi niinimetatud tavaliste ehk mittepoliitiliste kuritegude eest.”¹⁵

2) Kõige lihtsam on represioone jaotada kuriteokoosseisude ja (nende laadsete) üldiste grupitunnuste järgi. Alati paigutatakse poliitilise represiooni termini alla NSV Liidu kriminaalõiguses kontrrevolutsioonilisteks kuritegudeks nimetatud kuriteokoosseisude grupp. Kuriteokoosseisu õigusinstituut kuulub materiaaõiguse valdkonda. Jättes kõrvale muud määratlused ja keskendudes kontrrevolutsioonilistele kui kõige poliitilisematele kuriteokoosseisudele, võib väita, et ka poliitiline represioon on eelkõige materiaaõiguse valdkonna termin.

Need kaks poliitilise represiooni kõrvaltähendust toovad esile kaks olulist puudust:

1) kui tunnistada alapeatüki alguses mainitud kaht tunnust üheskoos (õigustamatu tegevus ja materiaaõiguse hulka kuulumine) poliitilise represiooni mõiste osaks, tuleks poliitilisteks ja seega õigustamatuteks lugeda üldse kõik universaalsete kuritegudena käsitletavat, s. t. kõikides riikides kuritegudeks peetavad teod, millele leidub sisuline vaste kontrrevolutsiooniliste kuritegude hulgas. 1926. a. Vene NFSV Kriminaalkodeksi (KrK) §-le 58^{1a} ja 58^{1b} (kodumaa reetmine) tähendusele vastab Eesti karistusseadustiku (KarS) §232 (riigireetmine), §-le 58² (relvastatud ülestõus) võiks vastata KarS §231, (Eesti Vabariigi iseseisvuse ja sõltumatuse vastu suunatud vägivaldne tegevus), §58⁶ (spionaaž) sisule vastavad näiteks KarS §-d 233, 234, 242-243; §-le 58⁸ (terrorism) vastab KarS § 237 (terrorism), §-le 58⁹ (infrastruktuuri objektide kahjustamine ja hävitamine) vastavad osaliselt KarS §-d 405, 406 (plahvatuse tekitamine ning elutähtsa süsteemi häirimine ja kahjustamine); §58¹¹ (kontrrevolutsioonilised kuriteod organisatsiooni vormis) mõtet peegeldavad osaliselt KarS §-d 255, 256 (kuritegelik ühendus ja selle organiseerimine).

Seesuguse lähenemise absurdus on ilmselge ja näitab, et poliitilise represiooni mõiste ei saa koosneda korruga materiaaõiguslikust lähtealuselt ja õigustamatu tegevuse lisatähendusest;

¹⁴ J. A. Getty, G. T. Rittersporn, V. Zemskov. Victims of the Soviet Penal System in the Pre-war years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence. – American Historical Review, October 1993, lk. 1033.

¹⁵ A. Appelbaum. Gulag. Nõukogude koonduslaagrite ajalugu, Tallinn, 2005, lk. 281.

2) ainult poliitilise motiivi arvessevõtmine jätab kõrvale teised motiivid. Kuid kas muudel motiividel repressioonidele tuleb lugeda õigustatuks ainult sellepärast, et nad polnud poliitilised? Kuigi motiivi poliitilisust on raske lahti seletada, ei vaieldaks ilmselt palju vastu, kui mittepoliitilise repressiooni näiteks tuua 26. juuni 1940. a. NSV Liidu Ülemnõukogu seadluse „Üleminekust kaheksatunnisele tööpäevale, seitsmepäevasele tööädalale ning tööliste ja teenistujatele omavoliliselt ettevõtetest ja asutustest lahkumise keelamisest”. Seadlus lubas töölt omavoliliselt lahkumise eest karistada kahe- kuni neljakuulise vabaduskaotusega. Töölt loata lahkumine iseenesest ei saa olla ühiskonnale ohtlik ning ka teo raskus ei ole kuidagi kooskõlas karistuse rangusega. Antud seadlusega karistamist on raske nimetada õigustatud tegevuseks. Õigusriiklikult positsioonilt hinnates langeb selle määratlemise vajadus üldse ära.

Repressioonide seast õigustamatult toimunud repressioonide otsimisele võib kaasa aidata asjaolu, et suurele hulgale Stalini-aegsetele repressioonidele oli omane korruga mitme, neid õigustamatuks liigitada lubava tunnuse olemasolu: kohtuvälisus; kuriteo puudumine; vastuolu NSV Liidu seadustega; inimsusevastased ja sõjakuriteod jne. Õigustamatus on nendel puhkudel ilmselge ja selle tuvastamine ei nõua erilisi jõupingutusi. Seetõttu on loomulik, et ajaloolased pööravad neile suuremat tähelepanu ja jätavad tagaplaanile repressioonid, mille puhul õigustamatu repressioonide tunnused niisama selgelt ei ilmne (näiteks 1926. a. Vene NFSV KrK eriosa kuriteokoosseisud, mis ei kuulunud §-de 58, 59 ja 122 – 137, 193 alla).

Nende hulka kuulunud nn. klassikaliste kuritegude, varguse, tapmise, vägistamise jne. eest karistatuid oleks formaalse kuriteokoosseisu järgi lihtne paigutada „krimkade” hulka. Kahtlemata pandi neid kuritegusid realselt ka toime, ent *õiguslikus* mõttes ei saa inimest kurjategijaks nimetada enne, kui tema süü on tõestatud ja kohus on langetanud süüdimõistva otsuse. See aga oli NSV Liidu õigussüsteemi kõige nõrgem koht. NSV Liidu õiguskaitseorganiteks nimetatud riigivalitsemise institutsionaalne osa polnud võimeline tagama ausat ega erapooletut kohtumõistmist. See ei kehtinud vaid teatud kuriteokoosseisude suhtes, see oli üleüldine. Sellepärast ei saa NSV Liidus süüdi mõistetud inimeste süü tõestatuses kunagi kindel olla ning NSV Liidu repressioonidest õigustamatu osa otsimine on ummiktee. *Õiguslikus* mõttes polnud ükski repressioonijuhtum õigustatud. NSV Liidu õiguskorda saab analüüsida ja kirjeldada ainult mitteõigusriiklikuna, ning kui me soovime NSV Liidu repressioonidest anda korrastatud, süsteemset ülevaadet, peab selleks kasutama kriteeriume, millega saaks kirjeldada kõiki repressioone, mitte ainult mingit osa neist.

Ka tänapäevastesse rehabiliteerimise seadustesse tuleb suhtuda kui otsustesse, millega tühistatakse ainult teatav osa õigusriigi printsiipidele mitte vastanud repressioonide otsustest ning määratakse kindlaks kannatuste osaline kompenseerimine. Repressioonide õigustatud ja õigustamata osaks jagamise eeskujudena neid arvestada ei saa.

Poliitilisust saab repressioonide määratluseks küll kasutada, kuid tingimustel, et sellel pole õigustamatu tegevuse lisatähendust ning määratluse aluseid selgitatakse. Poliitilisuse samastamisel võimuvastasusega on parem piirduda üksikjuhtumitega, mille puhul võimuvastasuse tunnused on selged. Näiteks võimuvõitluses enamlastele alla jäänud poliitiliste jõudude esindajate repressioonid (esseerid, menševikud jne.) või enamlaste omavahelisest võimuvõitlusest ajendatud repressioonid (Lev Kamenev, Grigori Zinovjev, Lavrenti Beria). Kontrrevolutsiooniliste kuriteokoosseisude järgi karistamisi võib ju nimetada poliitilisteks

represioonideks, ent raske on mõista viimase kasutamise eeliseid. Piiritlemise võime poolest jääb see kontrrevolutsioonilise kuriteo mõistele alla.

Repressioone poliitilisteks ja mittepoliitilisteks, samuti õigustatuks ja õigustamatuks jagav süstematiseerimise moodus langeb seega ära. Järgmine peatükk pakub teistsuguse süstematiseerimise võimaluse.

NSV Liidu repressiivsüsteem

Mitteõigusriigile omaselt juhti NSV Liitu suurel määral salajaste *ad hoc* otsustega, mis ei tarvitsenud alati olla isegi kirjalikud, olla kooskõlas NSV Liidu õigusnormidega ega moodustada oma valdkonna teiste otsustega loogilist tervikut (näiteks eriasumine¹⁶). Aktidevahelistele vastuoludele, terminoloogilisele ebatäpsusele või mingite valdkondade reguleerimatusele polnud vaja tähelepanu pöörata, kuni see riigi juhtimist otseselt ei seganud. Lisades siia jäiga tsentraliseeritud juhtimise, ei maksa imestada, et tulemuseks oli üsna keeruline, eranditerikas süsteem, mis väljendus igasugustes eri- eesliitiga nimetusteski. Raske on isegi hinnata, kumb oli NSV Liidus reegliks, kas reeglipärasus või erandlikkus.

Igasugune, terviklikkust taotlev NSV Liidu repressiivsüsteemi kirjeldus peab neid asjaolusid arvestama. Süsteemi kirjeldus vajab kohtulikuks/mittekohtulikuks, massiliseks/mittemassiliseks või isegi poliitiliseks/mittepoliitiliseks jagamiseks rohkem tunnuseid. Eelkõige selliseid, mis represioonidevahelisi sarnasusi ja erinevusi kõige selgemalt esile toovad.

Repressiivsüsteemi selgitamise raskuspunkt lasub skeemil (vt. skeemi). Järgnev tekstiosa selgitab skeemi ja on sellepärast kohati napis, märksõnalisel stiilis. Skeem näitab süsteemi funktsioneerimist lihtsustatult. Represioonide kõigi n-ö täis- ja halltoonide üksikasjalik üleslugemine võib süsteemi kirjelduse muuta raskesti mõistetavaks. Sellepärast puudutab kirjeldus ainult kõige olulisemaid tunnuseid.

Represioonide tähtsamad tunnused jagunevad neljaks tasandiks. Neist kõige olulisem, normatiivsuse tasand on viimane, kuna sellest arusaamine eeldab kolme esimese tundmist.

Esimest tasandit võib tinglikult nimetada **represiooni ettevalmistusetapiks**. Loomulikult on ka selle eraldi etapina käsitlemine tinglik. Represioonide ettevalmistamine polnud mingi iseseisev, selgelt piiritletud valdkond, vaid tulenes NSV Liidu salajasest, suures osas mitteformaalsest juhtimisest. Samas oli see etapp represiooni üksikute etappide ahelas tähtsal kohal. Selles staadiumis määrati kindlaks represseritavate grupid, represiooni kestus jne., koostati kartoteeke ja nimekirju kuni sinnamaani välja, et Stalin ise otsustas konkreetse inimese elu ja surma üle. Kõik järgnev oli vähem või rohkem formaalsus. Kindlasti saab ka seda etappi jagada eriosadeks: uurimisorganite operatiivtöök, üldises käsuliinis kommunistliku partei otsustest

¹⁶ Asumise sõna kasutan kõigi asumisliikide üldnimetusena. Asumisliike oli neli ja nende nimetused on tõlgitud järgmiselt: *vyssylka* – väljasaatmine, *ssylka* – sundasumine, *ssylka na poselenie* – erisundasumine, *specposelenie* – eriasumine. Viimase hulka arvan ka grupid, kelle kohta kasutati nimetusi: *trudposelenie* – tööasumine, *trudpereselenie* – tööümberasumine ja *specpereselenie* – eriümberasumine. Vt. lähemalt A. Niglas. Release ahead of time of Estonian citizens and residents repressed for political reasons by the Soviet authorities and their rehabilitation from 1953 to the 1960`s. – Estonia since 1944. Reports of the Estonian international Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Tallinn, 2009, lk. 462–467.

alguse saanud otsustusmehhanismiks, Stalini otsesteks korraldusteks, kirjalikult fikseerimata jäetud mitteformaalseks osaks jne. Selle tasandi üksikasjalik analüüs pole artikli teema.

Teine tasand näitab individuaalsel ja grupi alusel repressioonide teostamist.

Individuaalselt repressioonide hulka kuulusid need, kelle puhul kehtis üldjuhul korraga neli tunnust: 1) oli tegu, 2) uurimistoimingud vormistati kriminaalmenetlusnormidele vastavalt, 3) repressiooni vormistamiseks kasutati normides sätestatud kuriteokoosseise, 4) ühe indiviidi kohta tehti eraldi otsus. Erandina ei kehtinud esimene punkt teota repressioonide sotsiaalselt ohtlike isikute kohta, keda võis repressioonide teota.

Grupipõhise repressiooni puhul olid need neli tingimust vastupidised. Grupikuuluvuse alusel repressioonide teostamisest enamuse moodustanud asumisele saadetutele arvestustoimikute sisseviimist ja neisse personaalse iseloomuga andmete sisestamist ei saa pidada repressioonide otsuste vormistamiseks. Ei arvestustoimikud ega nendes sisalduvad dokumendid olnud otsustava iseloomuga, vaid olid mõeldud, nagu nimetuski ütleb, asumisele saadetute kohta arvestuse pidamiseks. Asumisele saatmise otsused tehti gruppide kohta ja vormistati NSVL Ministrite Nõukogu määrustena vm. nimetusi kandnud aktidena või teiste keskvõimuorganite aktidena. Tegelik otsus langetati mõistagi juba varem, Stalini ja tema lähikonna poolt. Grupikuuluvuse alusel repressioonide teostamiseks võib pidada Stalini surmaaega, kuigi asumisele saadetud jäid veel mitmeks aastaks asumisele, mis tähendas repressiooni jätkumist.

Grupipõhise repressiooni saab veel iseloomustada lihtsustatud korras või kiirkorras repressioonina, sest erinevalt individuaalsest repressioonist polnud grupipõhisel repressioonide teostamisel vaja lõppeesmärgi saavutamiseks ehk inimeste sihtkohta (peamiselt asumisele) toimetamiseks läbi viia eraldi menetlustoiminguid.

„Grupipõhise“ jaotust kasutan üsna levinud mõiste „massiline“ asemel. Siinse artikli teema nõuaks massilisuse eristamist mittemassilisusest ning nende vahelise erinevuse arvulist väljendust. See poleks aga võimalik, sest massilisus on umbmäärase tähendusega sõna. Grupipõhise süstematiseerimise korral pole grupi suuruse määramine vajalik.

Kolmandale tasandile paigutub kaheksa karistusõiguslikku tunnust, mis jagunevad omakorda karistusõiguse kolme samba teooriast lähtuvalt formaalse, materiaalse ja täiteõiguse vahel: 1) kohtueelne uurimine (*uurimine*), 2) kohtulik uurimine (*repressioonide vormistamine institutsioon*), 3) kuriteokoosseis (*repressiooni formaalne põhjus*), 4) karistuse liik (*repressiooni liik*), 5) karistusmäär (*määr*), 6) kinnipidamisasutuse tüüp (*vabaduskaotusliku kinnipidamise tüüp*), 8) asumise liik. Tunnuste loetelu võib muidugi mõista pikendada. Lisada saab mittevabaduskaotusliku vabaduse piiramise (õiguste kaotus, vabaduskaotuseta sundusliku töö jne.), vabaduskaotuse kinnipidamisasutustes võib jaotada režiimide järgi erinevateks osadeks jne. Sulgudes asuvad skeemil kasutatud tunnuste nimetused.

Neljas tasand jaotab repressioonid normatiivseteks ja mittenormatiivseteks.

Õigusriigis on õigusnorm õigusloome üks tähtsamaid ja kasutatavamaid üldmõisteid. Teisisõnu on see õigusakti kirja pandud käitumisjuhise või reegel. Siiski ei sisalda kõik õigusaktid norme ega ole seega normatiivaktid. Artikli seisukohalt vajavad esiletõstmist neli õigusnormi omadust.

1) „Normatiivakt ehk üldakt on suunatud objektiivse õiguse kehtestamisele, ta sisaldab üldkohustuslikke käitumisreegleid ehk õigusnorme. Õigusnormide sisaldumine õigusaktis ongi

normatiivakti mitternormatiivsest eristamise esmane kriteerium. Õigusnormide olemasolu annab normatiivaktile üldise tähenduse: ta kehtib määratlemata isikute ringi suhtes ja kuulub rakendamisele määratlemata arv kordi, mistõttu teda nimetatakse ka õiguse üldaktiks. [– – –].

Mitternormatiivne õigusakt ehk üksikakt on selline akt, mis annab subjektiivsed (antud subjektile kuuluvad) õigused ja paneb kohustused konkreetsele subjektile või täpselt määratletud subjektide ringile. Seetõttu nimetatakse neid ka individuaalseteks õigusaktideks. Sellised õigusaktid ei sisalda õigusnorme, vaid rakendavad neid, kohustades konkreetset isikut konkreetseks käitumiseks, mistõttu nad on oma iseloomult õiguse rakendamise aktid. Mitternormatiivaktideks on näiteks kohtuotsus, ametisse nimetamise või ametist vabastamise käskkirjad, autasustamise või armuandmise otsused jms. üksiksubjekti puudutavad aktid ehk üksikaktid.

Õigusakte kehtestavad erinevad riigorganid. Igal riigorganil on oma pädevus sõltuvalt kohast riigiparaadis, tema funktsioonidest ja kompetentsi ulatusest. Sellest tulenevalt on erinevate riigorganite õigusaktidel erinev juriidiline jõud. [– —].

Iga riigi normatiivaktid moodustavad hierarhilise süsteemi, milles kõige kõrgemaks aktiks on seadus. Seadus on normatiivakt, mis on vastu võetud riigivõimu kõrgeima esindusorgani (parlamendi) poolt või rahva tahte vahetu väljendusena (rahvahääletusel). Seaduse kõrgeim juriidiline jõud tuleneb seadusi vastu võtva riigorgani, parlamendi kohast riigorganite süsteemis. Parlament, mis kannab riikides erinevaid nimetusi [– – –], on riigi kõrgeim seadusandliku võimu organ ja rahva esindusorgan. Seetõttu on parlamendi poolt kehtestatud üldaktid – seadused – kõrgema juriidilise jõuga teiste riigorganite õigusaktide suhtes. Kõik muud õigusaktid peavad olema seadusega kooskõlas. Selle nõude täitmisega tagatakse seaduse ülimuslikus.”¹⁷

2) NSV Liitu valitsenud režiimi omapära arvestades, tõuseb normatiivsuse hindamisel üldise ja üksiku võrdlemise kriteeriumi järel tähtsusele teisele kohale teatavakstegemise e. avalikustamise põhimõte: „Mida ei ole teatavaks tehtud, see ei ole õigus. [– – –]. See kehtib kõigi materiaalsete seaduste, s. o. õigusaktide suhtes, mis sisaldavad õigusnorme. Seega on teatavakstegemine (avaldamine) mitte ainult seaduse õiguspärasuse, vaid ka õigusliku eksistentsi eeldus ja tingimus. Tuleb eristada ametlikku ja mitteametlikku teatavakstegemist. Mitteametlikul teatavakstegemisel on küllaltki suur osa seaduste selgitamisel, kodanike informeerimisel ning nende õigusteadvuse kujundamisel. Siinjuures võib nimetada järgmisi võimalusi:

– seaduste ja nende kogude väljaanded:

– ministeeriumide ja teiste institutsioonide poolt ette valmistatud brošüürid;

raamatud, ajakirjad [– – –], raadio ja televisioon;

– juristide selgitused ja nõuanded.

Ametlik teatavakstegemine toimub seadusega ettenähtud väljaandes ja ainult selles avaldatud seadustekstid omavad õiguslikku tähendust.”¹⁸

¹⁷ A. Kiris, A. Kukrus, P. Nuuma, E. Oidermaa. Õigusõpetus. Õpik. 2. täiendatud ja ümber töötatud väljaanne (ilmunud ca 2009), lk. 66–67.

¹⁸ K. Merusk, V. Olle, A. Möttus, R. Sõlg, M. Kiviorg, I. Pilving. Õigusriigi printsiip ja normitehnika. 1999, lk. 18.

3) Kirjalikkus.

4) Sisemine korrastatus ja sõnastuse selgus.

Õigusnormide avalikustamise nõue kehtis ka NSV Liidus.¹⁹ Seadused kui kõige tähtsamad normid olid avalikud, kuid neid sai muuta salajaste otsustega või anda salajasi, seaduseks mitte nimetatud, kuid seaduse jõuga akte.²⁰ Arvestades, et suurem osa NSV Liidu valitsemisest oligi salajane, pakub avalikkuse tingimus süstematiseerimise võimaluse.

Normatiivseks nimetan neid repressioone, mis **vormistati üldjoontes** normidega kooskõlas ning mittenormatiivseteks salajaste aktide alusel **vormistatud** repressioone.

Repressioonide normatiivsust ei tasu mõtestada õigusnormide täitmisena s. t. nende sisulise, tegeliku järgimisena, sest NSV Liidu õigussüsteemilt seda ei oodatud. Õigussüsteem pidi teatava osa repressioone enam-vähem normidele vastavalt vormistama ja osa suhtes ei nõutud sedagi. Kuna seadusi sisuliselt täita polnud vaja, ei saanud ka vormistamisnõude eiramine repressiooni lõpptulemust kuidagi mõjutada. Näiteks kui õigusriigis võib mõne tõendi kriminaalasjast puudumine kaasa tuua süüdistatava õigeksmõistmise, siis NSV Liidus ei saanud selliste „detailide” puudumine karistuse määramisele takistuseks. Ka korrektselt vormistatud kriminaalasi võis tegelikult olla fabritseeritud. NSV Liidu puhul näitab nõuetekohane vormistus pigem selle koostaja ja tema kontrollijate usinust. See ei tõenda karistatud isiku süüd. Seetõttu piisabki repressioonide **üldjoontes** normidele vastamisest, mis tähendab, et repressioonid liigituvad normatiivseteks eelkõige viie tingimuse täitmisel:

1) repressioon sisaldas uurimisstaadiumi ja selle kirjalikuks vormistamiseks kasutati kriminaalmenetlusnorme: 1924. a. ja 1958. a. NSV Liidu ja liiduvabariikide kriminaalkohtupidamise aluste seadusi (*Osnovy ugolovnogo sudoproizvodstva Sojuza SSR i sojuznyx respublik*)²¹, kriminaalprotsessi koodekseid);

2) represseerimisotsuse langetas formaalselt institutsioon (kohtud, tribunalid), kelle repressiooni kohaldamise õigus oli sätestatud õigusnormides: konstitutsioonides, 1924. a. NSV Liidu ja liiduvabariikide kohtukorralduse aluste (*Osnovy sudoustrojstva Sojuza SSR i sojuznyx*

¹⁹ Vt. NSV Liidu 1936. a. konstitutsiooni §40 ja 1977. a. konstitutsiooni §116.

²⁰ 25. veebruari 1961. a. määrusega, mida ametlikus väljaandes *Vedomosti Verxovnogo Soveta SSSR* ei avaldatud, andis NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidium erandkorras Eesti NSV Ülemkohtule loa mitte kasutada Ain-Ervin Mere, Ralf Gerretsi ja Jaan Viik'i süüasjas NSV Liidu ja liiduvabariikide kriminaalseadusandluse aluste seaduse §6 (Teo kuritegelikkuse ja karistatavuse määravad teo toimepanemise ajal kehtinud seadused, karistatavust kõrvaldaval või karistust vähendaval seadusel on tagasiulatuv jõud, karistatavust kehtestaval või karistust suurendaval seadusel ei ole tagasiulatuvat jõudu.) ja §41 (Käsitles kriminaalvastutusele võtmise aegumise tähtaegu. Maksimaalne vastutusele võtmise aeg oli kümme aastat. Pärast seda kuritegu aegus. Aegumistähtaeg pikenes, kui isik pani toime uue kuriteo või varjas ennast uurimise või kohtu eest. Kuritegude suhtes, mille eest oli ette nähtud surmanuhtlus, otsustas aegumise kohaldamise kohus. Kui kohus ei pidanud aegumise kohaldamist võimalikuks ja asja arutlusele võttis, siis ei võinud surmanuhtlust mõista ja see tuli asendada vabaduskaotusega.). See võimaldas nende suhtes langetada surmaotsuse (Ain-Ervin Mere, Ralf Gerretsi ja Jaan Viik'i uurimistoimik ERAF, f. 129SM, n. 1, s. 28653, kd. 19., l. 503, 517–525). Samasugust õiguspraktikat kasutati ka teiste, 1960-ndate alguses Eesti NSVs süüdi mõistetud „sõjaroimarite” surma mõistmiseks. Õigusnormi tasandil seadustas NSV Liit selle õiguspraktika 4. märtsi 1965. a. NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega „Rahu ja inimkonnavastastest ning sõjakuritegudes süüdi olevate isikute karistamisest sõltumata kuriteo sooritamise ajast”.

²¹ *Sobranie zakonov i rasporjaženii Raboče-Krestjanskogo Pravitelstva SSSR* (edaspidi SZ). 1924, 24, 206; *Vedomosti Verxovnogo Soveta SSSR* (edaspidi VV), 1959, 1.

respublik), 1938. a. NSV Liidu, liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide kohtukorralduse aluste (*Osnovy sudoustrjstva Sojuza SSR, sojuznyx i avtonomnyx respublik*) ning 1958. a. NSV Liidu, liiduvabariikide ja autonoomsete vabariikide kohtukorralduse seadusandluse aluste (*Osnovy zakonodatel'stva sudoustrojstve Sojuza SSR, sojuznyx i avtonomnyx respublik*) seadustes²²;

3) represseerimise põhjendus (kuriteokoosseis, sotsiaalne ohtlikkus) võeti kriminaalõiguse materiaalosa normidest: 1924. ja 1958. a. NSV Liidu ja liiduvabariikide kriminaalseadusandluse aluste (vastavalt *Osnovnye načala ugolovnogo zakonodatel'stva Sojuza SSR i sojuznyx respublik* ja *Osnovy ugolovnogo zakonodatel'stva Sojuza SSR i sojuznyx respublik*) seadustest²³, kriminaalkodeksitest, avalikest kriminaalõiguslikest üksikaktidest;

4) repressiooni liik (karistus) oli kirjas kriminaalõiguse materiaalosa normides;

5) repressiooni määr ei ületanud kriminaalõiguse materiaalosa normidega seatud piire.

Need vastavad sellele, mida NSV Liidus nimetati kriminaalkorras karistamiseks või represseerimiseks. Siiski ei saa normatiivset repressiooni piiritleda vaid kriminaalkorras repressioonina. Kriminaalkorras represseerimisele kuulub normatiivse repressiooni mõistes küll tähtsaim koht, kuid normatiivse repressiooni tähendus on laiem. Normatiivse repressiooni alla kuuluvad ka mittekriminaalõiguslike normide alusel kohaldatud, ent kriminaalõiguslikes normides karistustena kirjas olnud repressioonid. Sellisena saab käsitleda 1918. a. Vene NFSV konstitutsiooni §65 alusel teatud elanikkonnagruppide valimisõigustest ilmajätmist (*lišency*). Valimisõigustest ilmajätmine oli ühtlasi kriminaalkaristus (1922. a. Vene NFSV Krk §40).²⁴ Konstitutsiooniga valimisõigusest ilmajätmine oli normi alusel repressiooni kohaldamine, kuid mitte kriminaalkorras represseerimine. Mõlemat saab repressioonina käsitleda samade minetuste tõttu.

Mittenormatiivsed on seega õigusnormi mõiste kriteeriumidele, esmajoones avalikkuse põhimõttele mitte vastanud aktidele toetunud repressioonid.

Normatiivsust ja mittenormatiivsust võiks nimetada ka avalikuks ja mitteavalikuks repressiooniks, kuid sellisel juhul pole seos NSV Liidu õigusaktidega nii selge. See poleks ka päris täpne, kuna ka normatiivse repressiooni puhul jäi suurem osa repressiooni käigust ühiskonna eest varjatuks. Avalikud olid ainult normid.

Märkimist väärib NSV Liidu õigusnormide ja laiemalt repressioonide aluseks olnud aktide kehv normitehnika ehk terminoloogiline ebatäpsus ja halb sõnastus. Rohkem on seda märgata mittenormatiivse repressiooni aktides ja 1950-ndate aastate lõpuni kehtinud kriminaalõigusnormides. Näiteks võib tuua kontrrevolutsioonilise kuriteo laialivalguvat definitsiooni; sotsiaalset ohtlikkust, mida ei defineeritud ja mille tähendust on tagantjärelegi üsna raske kindlaks teha; rehabiliteerimise mõistet, millele ei antud kunagi adekvaatset seletust; sõjatribunalide põhimäärusesse 1920-ndatel ja 1930-ndatel tehtud arvukaid

²² SZ. 1924, 23, 203; VV. 1938, 11; VV. 1959, 1.

²³ SZ. 1924, 24, 205; VV. 1959, 1.

²⁴ Sobranie zakononii i rasporjaženii Rabočego i Krestjanskogo Pravitel'stva. 1918, 51, 582; 1922, 15, 153.

parandusi, mille tulemusel muutus kehtivate sätete kehtetutest eristamine kohati üsna raskeks jne.²⁵

Tagasi tulles represioonide normatiivseks ja mittenormatiivseks jaotamise juurde – see näeb välja järgmine.

I) Normatiivsele represseerimisele võis eelneada **ettevalmistusetapp**, kuid mitte alati. Uurimisasutused võisid **uurimise** (vt. skeemil paremale osundavaid nooli) algatada ka pikema ettevalmistuseta, näiteks mingist sündmusest ajendatuna. Uurimine, s. t. arreterimine, ülekuulamine ja kohtu alla andmine püüti üldreeglina vormistada kriminaalmenetluse reeglitele vastavalt, mis aga ei näita isiku tegelikku süüd, sest süü sai alati **fabritseerida**. Seda kasutati NSV Liidus laialdaselt. **Repressiooniotsuse vormistanud institutsiooniks** oli alati normides sätestatud kohus: NSV Liidu Ülemkohus, liiduvabariikide kohtud, erinevad tribunamid jne. **Repressiooni formaalne** põhjus vormistati kriminaalõigusnormides sätestatud kuriteokoosseisude järgi. Neist enamik kuulus kodifitseerituna kriminaalkodeksitesse, väike osa kehtestati kriminaalkodeksiteväliste aktidena. **Kohtuotsusega, normides sätestamata üldiste tunnuste alusel karistamine** tähistab skeemil sotsiaalse ohtlikkuse alusel represseerimist. See oli erand. Normides mitte sätestatud tunnuste järgi represseerimine oli omane peamiselt mittenormatiivsele represioonile. Kuriteokoosseisude „poliitilisteks” ja „kriminaalseteks” jagamise asemel jaotasin need **võimule eriti tähtsateks ja ülejäänud kuritegudeks**. See ei taotle täpset piiritlemist. Esimesega tähistan kuriteokoosseise, mille kohaldamisele pööras võim suuremat tähelepanu. Eeskätt olid nendeks riigivastased kuriteod, sh. kontrrevolutsioonilised, kuid jätan võimaluse nende hulka paigutada ka kampaanialiku kohtumõistmise, mis tähendas aeg-ajalt teatavatele kuriteokoosseisudele suurema tähelepanu pööramist. Tavaliselt olid kampaaniad seotud mingite teiste, kriminaalõiguseväliste eesmärkide täitmisega, nagu näiteks kolhoseerimine või industrialiseerimine.²⁶ Ei maksa unustada, et NSV Liidus oli õigussüsteem üks riigivalitsemise hoobasid. Normatiivses represioonis kasutati **repressiooni liigina** ainult karistusi. Karistuse **määr** oli piiratud, kuid ainult ühe kriminaalasja raames. Kord võimu vaenlaseks muutunud isikut võidi sisuliselt samal, ehkki vormiliselt mõnel muul põhjusel, uuesti represseerida. Stalini eluperioodi lõpus hakati teatud kategooriatesse kuulunud, kinnipidamisasutusest vabanenud isikute automaatse asumisele saatmisega kujundama eluaegse represiooni määra. Kinnipidamisasutuste liigid ja nende režiimid ning asumiskaristused olid sätestatud normides. **Väljasaatmist ja sundasumist** (vt. skeemil vasakule osundavaid nooli) kohaldati iseseisva karistusena ja vabaduskaotusliku karistuse järgselt kohaldatava lisakaristusena (vabaduskaotust määrati ka eraldi karistusena, skeemil pole seda eraldi märgitud). Väljasaatmise ja sundasumise kohaldamise õigus oli samuti kohtuvälistel institutsioonidel ning sellisel juhul oli tegemist mittenormatiivse represseerimisega.

Mittenormatiivne represioon jagunes kaheks, a) individuaalseks ja b) grupipõhiseks represiooniks.

²⁵ Istorija zakonodatel'stva SSSR i RSFSR po ugolovnomu processu i organizacii suda i prokuratury. Sbornik dokumentov. Moskva, 1955, lk. 377–382.

²⁶ P. Solomon. Sovetskaja justicia pri Staline. Moskva, 2008, lk. 78–102, 127–137.

a) Individuaalse-mittenormatiivse repressiooni tunnused kattuvad suures osas individuaalse-normatiivse repressiooniga. Erinevused ilmnevad kõige selgemalt **repressiooniotsuse vormistanud institutsioonis**. Mittenormatiivse repressiooni puhul langetas otsuse mõni **kohtuväline institutsioon**: püsivalt tegutsenud **erinõupidamine**, *ad hoc* moodustatud **dvoikad** ja **troikad**, kolhoosnike või **küla üldkoosolekud** vm. Viimastele anti väljasaatmise (tegelikult eriasumisele saatmise) õigus 1948. a. tööpõlgurite vastu võitlemise eesmärgil (Eestit, Lätit ja Leedut see ei puudutanud). Nagu individuaalsele-normatiivsele repressioonile, oli ka individuaalsele-mittenormatiivsele repressioonile omane **repressiooni formaalse põhjuse, liigi ja määra** normidele vastav vormistamine. See tähendas ajaliselt piiratud karistumäära. Muutus toimus Teise maailmasõja järel (1948. a.), kui teatud karistatute gruppidele hakati kohaldama **ajaliselt piiramata karistuslikku laadi meetmeid**. Nendeks olid karistuse kandmise järel **erisundasumisele** saadetud eriti ohtlikud riiklikud kurjategijad (raskemate kuritegude sh. kontrrevolutsiooniliste kuritegude eest karistatud) ning need, kes saadeti karistuse kandmise järel **eriasumisele**, eelnevalt eriasumisele saadetud perede juurde. Esimene repressioonimoodus võeti kasutusse 1948. a. ja teine 1952. a.

Individuaalselt-mittenormatiivselt ja **ajalise piiranguga eriasunikeks** olid kuni 8 aastaks kolhoosnike või **küla üldkoosoleku** otsustega eriasumisele saadetud isikud.²⁷

Repressioonid võidi ka väliselt mitterepressiivse meetme varjus. Individuaalse-mittenormatiivse repressioonina toimus see psühhoneuroloogia haiglasse **sundravile** saatmise vormis (näiteks 1926. a. Vene NFSV KrK §26). Sundravi oli ravi-, ennetus- ja tõkestusvahend. NSV Liidus kasutati seda aga karistuselaadse vastutusvahendina. Stalini surma (ilmselt ka varem, aga selle kohta leidub vähem andmeid) järgses NSV Liidus kasutati seda näiteks nn. teisitimõtlejate ja välismaale põgeneda üritanute suhtes. Võrreldes samasuguste, grupi alusel mittenormatiivselt repressiooniga (mobiliseeritud, interneeritud jne.), seisis sundravi vormis repressioonimine lähemal karistamisele, sest repressiooni kohaldamise aluseks oli tegu. Sundravi aeg võis olla nii piiratud kui ka piiramata (kui meenutada Eesti Vabariigi presidendi Konstantin Pätsi saatust).

Sunniviisiline ravimine oli normidega lubatud ja polnud seega iseenesest normivastane. Mittenormatiivseks muutus see mitte-eesmärgipärase, karistuslikel eesmärkidel kasutamise tõttu. Sundravi vormis repressiooniga võis kaasneda ainult sellele repressiooni vormile omane minetus, sihilik inimeste tervise rikkumine neile mittevajalike ravimite sunniviisilise manustamisega.

Kõik repressioonid ei allu selgele individuaalsele-grupipõhisele jaotusele. Erisundasunikke, 1952. a. NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadluse alusel vangistuse järel eriasumisele saadetuid ning 1937. a., „Suure terrori” käigus NKVD Leningradi oblasti osakonna Eritroika ühe otsusega (nimekirja vormis) 210 Solovetski saarte erivanglas kinnipeetu mahalaskmist ühendab sama asja eest teist korda karistamine.²⁸ Kui jätta välja see osa erisundasunistest, kes vabanesid enne 1948. a. ning kelle suhtes langetas erisundasumisele saatmise otsuse Erinõupidamine, siis ülejäänute teistkordsel repressioonil puudusid peaaegu kõik individuaalse repressiooni tunnused, mistõttu kuulusid nad grupipõhiselt repressioonide hulka. Skeemil asuvad nad siiski individuaalse repressiooni all, kuna esimene repressioon andis põhjuse teistkordseks

²⁷ Istorija stalinskogo gulaga. Massovyje repressii v SSSR. I kd. Moskva, 2004, lk. 572–574.

²⁸ Leningradskii martirolog 1937–1938. I kd. St. Peterburg, 1996, illustratsioon 82.

represeerimiseks ja oli individuaalne. See asjaolu eristas neid grupipõhiselt represeeritustest, kellest valdava osa moodustasid massioperatsioonidega otse asumisele saadetud isikud, kelle asumisele saatmine ei sõltunud varasemast karistamisest. Individuaalse-grupipõhise represiooni skaalal selgelt mitte jaotuvaid grupe võis olla rohkemgi.

b) Grupi alusel represeerimine oli kõige vähem normidele vastanud represioonide valdkond. Sellel puudus **uurimise etapp**; üldjuhul ei langetanud otsust **kohus** või **kohtulaadne organ** (Erinõupidamine, troika jne.), mille otsusel oli selles sisalduva süütekoosseisu tõttu vähemalt mingi individuaalne iseloom (v. a. erandid, näiteks suure terrori aegsed nimekirjade kaupa mahalaskmised); represiooni ajendiks polnud niivõrd tegu, kuivõrd grupi tunnused. Grupi järgi represeerimisele kuulunud isikute ring määrati kindlaks **represiooni ettevalmistusetapil**. Samal etapil langetati sisuline represeerimisotsus. **Represiooniotsuse vormistanud institutsiooniks** olid valdavalt täitevvõimu organid, NSV Liidu Ministrite Nõukogu ja tema eelkäija ning sõja ajal Riiklik Kaitsekomitee.²⁹ Kokku saab eristada vähemalt nelja grupipõhist karistuselaadset meetet: **eriasumist, mobiliseerimist, interneerimist ja sõjavangistust**. Eriasumine oli täielikult repressiiv meede. Sellel puudus mitterepressiivne pool, erinevalt mobiliseerimisest ja interneerimisest, mida kasutati nende õiges tähenduses, kuid mille varjus ka represeeriti. Suurema osa grupipõhiselt-mittenormatiivselt represeeritute gruppi kuulunud eriasunike represiooni määr oli piiramata. Ajaliselt piiratud määraga eriasunikeks olid näiteks nn. „vlassovlased”, 1945. a. 6 aastaks eriasumisele saadetud Saksa armee koosseisu kuulunud NSV Liidu kodanikud.

Teise maailmasõja aegne saksa rahvusest NSV Liidu kodanike riigisisene ning sõja lõpus ja selle järel võõrriikide kodakondsusega sakslaste NSV Liitu deporteerimine on kõige selgemad **mobiliseerimise** ja **interneerimise** sildi all represeerimise näited. Represeerimist näitavad neile isikutele põhjustatud ja karistusele sarnanenud minetused: alalisest elukohast lahkumise ja uues elukohas elamise sund, töökohustus, liikumisvabaduse piiramine, NSV Liidu vangilaagrite sisekorra reeglite kehtestamine, sh. toitmise sõltuvusse seadmine töö tootlikkusest jne.³⁰ Jättes kõrvale alalisest elukohast lahkumise sunni, olid ülejäänud minetused omased ka NSV Liidu poolt Teise maailmasõja käigus võetud **sõjavangidele**. Nende puhul on oluline ajafaktor. Kui sõja aega jäänud vangistuse käsitlemine represioonina võiks olla veel vaieldav, sest vangide võtmine oli NSV Liidu jaoks pealesunnitud samm ning represiooni mõõdupuuna saaks arvestada vaid n.-ö. NSV Liidu tavavangistusega võrreldavaid elutingimusi ja töökohustust, siis sõja kui vangis hoidmise põhjuse lõppemise järel veel aastaid kestnud vangistuse jätkumine on selge represiooni tunnus.

Nagu sundravi, liigituvad mobilisatsioon, interneerimine ja sõjavangistus mittenormatiivseteks represioonideks nende mittesihipärase kasutamise tõttu. Eriasumist poleks aga võimalikki normatiivsena määratleda, sest see oli täiesti salajane meede.

²⁹ H. Sabbo. Võimatu vaikida. II kd. Tallinn, 1996, lk. 1226–1248; Reabilitacija. Kak èto bylo. Mart 1953 – fevral 1956. Moskva, 2000, lk. 99–102.

³⁰ Repressii protiv rossiiskix nemcev. Nakazannyi narod. Moskva, 1999, lk. 133–136; P. Poljan. Ne po svojei vole Moskva, 2001, lk. 191–194, 221–223, 234.

Repressiooni mitterepressioonist eristamise probleem

Õigusriigis ei saaks repressiooni ja mitterepressiooni eristamise probleemi tekkida, kuna riiklik sund ei ole peamine ühiskonna juhtimise vahend, karistused ja nende kohaldamise kord on õigusnormides kirjalikult fikseeritud ja sellest peetakse ka kinni. Nii on võimalik repressiooni formaalsete tunnuste abil piiritleda.

NSV Liidu puhul see probleem aga tekib, sest sunni tähtsus riigi juhtimises oli suur. Stalini ajal vahest suurem aga tähtsal kohal ka pärast tema surma, mis muudab aktuaalseks erineva raskusega sunni määramise. Et represseerimine ei piirdunud õigusnormides kirjalikult fikseeritud karistustega ja seda peideti ka mitterepressiivsete meetmete taha, pole olemas selgeid formaalseid repressiooni määratlemise tunnuseid ning repressiivse ja ülejäänud riikliku sunni vahele piiri tõmbamine on üsna raske. Seda ka siis, kui lähtuda minetustest.

Kui tõlgendada NSV Liidust loata lahkumise keeldu NSV Liidus elamise sunnina, siis kuuluks see tõkestusvahendite hulka ja oleks niiviisi käsitletav mitterepressiivse sunnina. Selle kõrval on ka sunni, mida nii lihtsalt piiritleda ei saa. 1933. aastal kehtestatud passisüsteemiga muutus kohustuslikuks alalise elukohta sissekirjutamine, mis sisuliselt tähendas selles kohas elamise kohustust. Töö- ja õppekoha saamine või vahetamine oli samuti seotud sissekirjutusega. Passirežiimi rikkumine, s. t. sissekirjutuseta elamine kohtades (peamiselt linnades), kus see oli nõutud, oli karistatav. Kõigile NSV Liidu kodanikele passi ei antud, kuid passita polnud võimalik elukohta vahetada ja nii kinnistati osa NSV Liidu elanikkonnast oma senisesse elukohta. Passi omamine ei kujutanud endast veel automaatset elukoha vahetamise luba, kuid pass andis vähemalt seadusliku võimaluse seda teha. Passita isikutel oli õigus ainult ajutiselt oma elukohast lahkuda. Passi mitte andmisega põhjustatud minetused vastasid sundasumisenimelise kriminaalkaristuse minetustele, mis tähendas samuti ühes kohas elamise kohustust.³¹ Kui NSV Liidus oleks arvestatud teo kriteeriumiga, saaks sundasumise minetusi käsitleda kuriteo eest põhjustatud minetustena ja nii eristada neid passirežiimi omadest. Kuid et väljasaatmist sai kohaldada teota (ühiskonnaohtlikkuse alusel) ja isegi kohtuotsuseta (Erinõupidamise otsusega), ei saa kuriteo või kohtuotsuse olemasolu piiritlemise kriteeriumina kasutada.

Sundasumise ja passita jäetute eristamiseks on küll võimalused olemas, sundasunikud pidid end regulaarselt miilitsas registreerima ja nad olid oma alalisest elukohast lahkuma sunnitud, milliseid asjaolusid võib käsitleda täiendavate minetustena, kuid kas sellest piisab passist ilmajäetute mitterepresseeritutena käsitlemiseks? Ainult sundasumisele omaste minetuste olemasolu ei muuda fakti, et neil olid ka ühised, karistusele vastanud minetused.

Küsimusele, kas repressiivse ja muu riikliku sunni vahelise täpse piiri tõmbamine on NSV Liidu puhul võimalik, jätan vastamata. See nõuab suurema faktilise materjali läbitöötamist ja põhjalikumat analüüsi, kui oli võimalik teha käesoleva artikli raames. Piirdun probleemi äramärgimisega ja tõdemusega, et selge piiri tõmbamine võib osutuda võimatuks. NSV Liidu riikliku sunni võib olla võimalik esitada ainult karmimast leebemani kulgevate vahendite jadana, kus selge ülemineku koht puudub.

³¹ I. Paavle. Ebaühtlane ühtne süsteem. Sovetliku passisüsteemi kujunemine, regulatsioon ja rakendamine Eesti NSV-s. – Tuna 2010, nr. 4, lk. 46–47, 52.

Destaliniseerimisega kaasnenud muutused repressioonisüsteemis

Destaliniseerimise käigus likvideeriti suurem osa repressiivsüsteemi mittenormatiivsest osast. Kaotati Erinõupidamine, eriasumise ja erisundasumise asumisliigid. Grupipõhine represseerimine lõpetati täiesti.

Selle tulemusel vähenesid oluliselt represseeritute koguhulk ja kohtuvälise represseerimise osakaal; kehtestati uued kriminaalõiguse alusaktid; riikliku sunni tähtsus riigi juhtimises vähenes; tühistel põhjustel repressiooni ohvriks langemise tõenäosus vähenes, mis aitas kaasa hirmuõhkonna vähenemisele jne., kuid riigijuhtimise põhiprintsiibid jäid samaks ning õigussüsteem ei muutunud *õiguslikumaks*. Destaliniseerimisega toimus pigem süsteemi muundumine. Frenš vahetati pintsaku vastu. Repressioonide vormistamisele hakati rohkem tähelepanu pöörama. Hoiduti nii ilmselgete mittenormatiivsete tunnustega repressioonidest, nagu olid seda Stalini-aegsed Erinõupidamise otsustega represseerimised või massideporteerimised. Represseerimine muutus normatiivsemaks ehk normidega rohkem kooskõlas olevaks. Sisuliselt seadusevastased repressioonid sobitati normidega paremini kui varem, mille kõige ilmekamaks näiteks oli sundravi kohaldamine karistuslikel eesmärkidel. Destaliniseerimise järel tekkinud repressiivsüsteemi skemaatiliseks kujutamiseks tuleb skeemilt eemaldada Stalinit tähistav kast, grupipõhise represseerimise osa ja mittenormatiivset karistamist näitavad nooled (v. a. sundravi).

Parandati õigusnormide kvaliteeti. NSV Liidu õigusteooriast ja õigusnormidest kadusid ajast ja arust seaduse analoogia ja teota (ühiskonnaohtlikkuse alusel) represseerimise lubamine. Paranes õigusnormide normikeel, mis väljendus näiteks Stalini-aegse laialivalguva sõnastusega kontrrevolutsiooniliste kuritegude mõiste asendumises eriti ohtlike riiklike kuritegude mõistega ja selle alla kuulunud kuriteokoosseisude sõnastuse parandamises.

Õiguskaitseorganite töötajate kvalifikatsioon paranes, mida näitavad kas või uurimistoimikute ja üldse represseerimisega seotud dokumentide keelekasutuse ja vormistamise kvaliteedi tõus (muutusi on märgata juba varem, kuid Stalini võimuperioodile tervikuna polnud see omane).³² Seaduslikkuse paranemisel NSV Liidus võis oma mõju olla NSV Liidu ülejäänud maailma suhtes veidi avatumaks muutmisel ning Teise maailmasõja järel aktuaalseks muutunud inimõiguste teema jõudmisel rahvusvahelise õiguse normidesse. Rahvusvahelise surve tõrjumiseks pidi siseriiklik õigussüsteem vähemalt väliselt neile vastama.

Kui Stalini-aegsete repressioonide seas on selgete õigustamatu repressiooni tunnustega gruppide määratlemine suhteliselt lihtne ning neisse kuulunud isikute hulk võrdlemisi suur, siis destaliniseerimise järel jäi neid tunnuseid ja ka neisse kuulunud inimesi oluliselt vähemaks. Õigupoolest saab nimetada ainult kahte selge õigustamatu repressiooni tunnusega kuriteokoosseisu: nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda (Eesti NSV KrK §68), Nõukogude riiklikku või ühiskondlikku korda halvustavate teadvalt valede väljamõeldiste levitamine (Eesti NSV KrK §194¹), ja võib-olla kolmandana kirikut riigist ja kooli kirikust lahutava seaduse rikkumise (Eesti NSV KrK §137). Teisitimõtletajate karistamiseks kasutati peamiselt kahte

³² Vt. nt. O. Mozoxini vahendatud julgeolekuorganite aruandlust, mis 1940-ndate aastate lõpust muutus korrastatumaks ja erinevate aastate andmete võrreldavus paranes (O. Mozoxin. Pravo na repressii. Moskva-Žukovskii, 2006, lk. 246–465).

esimest või mõisteti nad süüdi hoopis huligaansuse eest (Eesti NSV KrK §195). Karistamist võidi maskeerida sundravile saatmisega. Et sundravi kasutati ka eesmärgipäraselt, on sundraviga karistamine tuvastatav ainult üksikjuhtumitega tutvumisel. Siin kerkib esile probleem, et tegelikku ravivajadust ja karistamist ei tarvitsegi olla alati võimalik üksteisest eristada.

Normatiivsuse suurenemise ja selgete õigustamatu repressiooni tunnustega repressioonide vähenemise tõttu peab destaliniseerimise järgse NSV Liidu repressioonide uurimine toetuma rohkem üksikjuhtumitele ning nende baasilt üldistuste ja järelduste tegemisele.

Kokkuvõte

NSV Liidu repressioonide süstematiseerimisel on oluline koht mõistete selgitamisel. Üks tähtsamaid on repressiooni mõiste. See on õiguse mõiste, millega peetakse silmas karistuse sisu, seda mida karistamine reaalselt inimesele kaasa toob. NSV Liidu puhul on karistuse sisulisele tähendusele keskendumine oluline, kuna NSV Liidus kohaldati ka karistuselaadseid meetmeid, neid formaalselt karistusteks mitte nimetades. Repressiooni mõiste aitab sisulise sarnasuse kaudu karistuselaadseid meetmeid karistustega siduda. Nii et repressioonina saab käsitleda kõiki sisuliselt NSV Liidu kriminaalkaristustele vastanud meetmeid. Riikliku sunni suure osakaalu tõttu NSV Liidu valitsemises ei saa repressiivsete ja mitterepressiivsete meetmete vahele tõmmata selget piiri, sest sunni tagamise vahendite raskus oli erinev ja kõigi vahendite repressiivsus pole selgelt määratletav.

Õiguse ja õiguse mõistete mängutoomisel kaasneb paratamatult vajadus vastata küsimusele, kuivõrd üldse saab NSV Liidu repressioonide või NSV Liidu ajaloo uurimisel toetuda õigusele. Vaatama õiguseks nimetatud valdkonna eksisteerimisele, ei olnud NSV Liit ju õigusriik ning NSV Liidu kohta õigusterminite kasutamisel tuleks need asetada jutumärkidesse. Artikkel pakub lahenduseks tähenduste võrdsustamise meetodi. Selle järgi toimub NSV Liidu ja tema õiguskorra analüüsimine küll õigusriigi seisukohalt, kuid ei tähenda NSV Liidu õiguse ja õigusriigi õiguse samastamist. Õigusriigist lähtuval õigusel on abistav roll. See aitab NSV Liidu mitteõigusriikliku funktsioneerimist selgitada. Meetod rõhutab ühtlasi nendevahelist erinevust ning nende kunstlikku ja formaalset kokkusobitamist. Piltlikult öeldes aitab meetod põhjendada õigusterminite jutumärkideta kasutamist.

NSV Liidu repressioonide süstematiseerimise aluse moodustavad õigusnormi mõiste ja karistusõiguse kolme samba teooria. Normatiivsed olid NSV Liidu õigusnormide järgi ja mittenormatiivsed teiste aktide järgi toimunud repressioonid. Kõige tähtsamaks normatiivse akti mittenormatiivsest aktist eristamise kriteeriumiks on akti avalikkus. Karistusõiguse kolmele sambale, materiaalsele karistusõigusele, menetlusõigusele ja täitevõigusele repressioonide ettevalmistusetapi lisamisega tekib n.-ö. neljatasandiline taustsüsteem, mille abil saab ühte tüüpi repressioonid jagada erinevateks etappideks. Nimetatud jaotus annab erinevate repressioonitüüpide võrdlemiseks ühtse aluse ja võimaldab näidata ka neid üksteisest eristanud tunnuseid.

See süstematiseerimismoodus kehtib eelkõige Stalini-aegse NSV Liidu kohta. Kuigi seda saab laiendada ka Stalini surma järgsele NSV Liidule, ei ole see siiski sama representatiivne, sest destaliniseerimise tulemusel hakkas NSV Liidu õigussüsteem väliselt rohkem sarnanema

Õigusriigiga ning õigusnormidele mitte vastanud represioonide tagantjärele tuvastamine on raskem.

Eraldi sai artiklis tähelepanu juhitud ajalookirjanduses suhteliselt palju kasutatud poliitilise represiooni mõistele ja sellega seotud represioonide õigustatuks ja mitteõigustatuks jagamisele. Poliitilise represiooni mõistet on keeruline defineerida, mille üheks põhjuseks võib olla mõistele õigustamatu tegevuse lisatähenduse andmine. Repressiooni mõiste pärineb õigusest ning nii tuleks ka represioonide õigustatust hinnata sellelt aluselt. Õiguslikkuse seisukohalt selle õigusriiklikus tähenduses pole aga NSV Liidu represioonide õigustatuks ja õigustamatuks jagamisel mõtet, sest NSV Liit ei olnud õigusriik. Õiguslikus mõttes olid kõik NSV Liidu represioonid õigustamatud.

Artiklis välja pakutud NSV Liidu represioonide süstematiseerimise abinõudega ei saa küll kõiki represioonimooduseid selgelt lahterdada, kuid see annab vähemalt mingi raamistiku represioonidest ülevaate saamiseks. Sellesse peab suhtuma kui ühte süsteemi kirjeldamise võttesse, mitte kui süsteemi täpsesse peegeldusse. NSV Liidu repressiivsüsteem polnud algusest peale sellisena planeeritud, vaid kujunes mitteõigusriiklikes tingimustes pika aja jooksul, sageli ka poliitilistest hetkehuvidest põhjustatuna, oma paljude üldskeemist kõrvale kaldunud eranditega. NSV Liidu repressiivsüsteemist lihtsa, selgepiirilise ja samal ajal kõiki erandeid sisaldava ülevaate andmine polegi tõenäoliselt võimalik.